

اگرچه کلمه‌ی «منظومه»، از نظر شعری، دارای تعریف دقیقی نیست (۱)، لکن در بکار برد آن همواره هدف روشنی بچشم می‌خورد. البته در طول زمان به تبعیت از تحولات شعری، معنای این کلمه نیز تغییر یافته است. بهر حال بطور کلی می‌توان «منظومه» را چنین تعریف کرد:

«نخست منظومه داستان، قصه، و حکایتی بوده است که بامناطق همین انواع ادبی، و با مدد ادوات شعری، بیان می‌گردیده است، و از آنجا که شعر چیزی جز «سخن منظوم» نبوده است، پس افسانه و حکایتی که به «نظم» بیان می‌شده، ابتدا شعر، و سپس نوع خاصی از شعر، یعنی «منظومه» بوده است. با تغییر تعریف شعر و استقلال یافتن آن از انواع رشته‌های ادبی، بخاطر تفاوت‌هایی که در ذات شعر با ادبیات وجود داشت، «منظومه» نیز از شکل

۱- تعریف این لغت در فرهنگ‌ها اغلب چنین است: «آنچه به نظم درآمده است، مثل: دانه‌های مروارید، یا مثلاً شعر.»

بیان افسانه و حکایت و تاریخ درآمده و به شعر بسیار بلندی اطلاق می‌شود که در آن «مضمونی» واحد مورد بررسی شاعرانه قرار می‌گیرد و شاعر در طی منازلی پر فاصله، مضمون خریش را در شعر می‌پرواند.

۲

□ (۱) «منظومه سرائی» در ایران سابقه‌ای همبای تاریخ ماد دارد، چرا که در ابتدای تاریخ شعر از نظر ماهیت چیزی جدا از ادبیات نبوده است و ادبیات در زندگی‌های ابتدائی، بیشتر نوعی افسانه پرداز و داستان‌سازی است که با نگاه حیرت زده‌ی انسان بر جهان بیکران درمی‌آمیزد. اگر تاریخ شعر در لهجات ایرانی با «اوستا» خاصه «گاتاها» شروع می‌شود. اگر تاریخ زندگی گانی «زردشت» را بحدود قرن یازدهم پیش از میلاد بالا ببریم، شعر مکتوب آریائیان ایرانی هم از همان تاریخ خواهد بود... کشف کتابهای «درخت آسوریک»، «ایاذگار زیران» - به پهلوی اشکانی - و «جاماسپ نامک» - به پهلوی ساسانی -، سفینه‌ی اشعار پهلوی را کاملتر (می‌کند). «درخت آسوریک» منظومه‌ایست متضمن مناظره میان بز و درخت خرما درباره‌ی رجحان هر یک بر دیگری، و «جاماسپ نامک» منظومه‌ایست مشتمل بر پیشگوئی جاماسپ حکیم وزیر گشتاسب درباره‌ی حوادثی که میبایست در پایان هزاره‌ی اول بعد از زردشت رخ دهد، و منظومه‌ی «ایاذگار زیران» بعد از «یشت‌ها» قدیمترین منظومه‌ی حماسی ایرانی است. موضوع این منظومه جنگ میان گشتاسب با ارجاسپ تورانی در دفاع از کیش «مزدایسنا» است.

۳

پس از اسلام «منظومه سرائی» را - بهمان تعریف سابق - می‌توان به دو بخش تقسیم کرد. نخستین بخش از آن «شعر حماسی» است که خود بچهار قسمت تقسیم

۱- آنچه از این پس بین دو علامت □ نقل می‌شود از کتاب «گنج سخن» خلاصه شده است. گنج سخن - تألیف دکتر ذبیح‌الله صفا - جلد اول (از رودکی تا نوری) - مقدمه: در تاریخ زبان و شعر ایرانی - انتشارات دانشگاه تهران - ۱۳۳۹

میشود که عبارتند از «افسانه سازی»، «داستانهای پادشاهان پیش از اسلام»، «داستانهای پادشاهان اسلامی»، و «داستانهای بزرگان دین». و دومین بخش «داستانسرای عاشقانه» نام دارد.

ظهور شعر فارسی دری مصادف بود با استقلال ایران و شیوع اندیشه ملی و اظهار علاقه‌ی امرای ایرانی نژاد خراسان و ماوراءالنهر به تجدید رسوم و آداب و تاریخ نیاکان خود. بهمین سبب تقریباً از اوان شروع شعر فارسی دری، نظم تاریخ‌های داستانی حماسی ملی هم شروع شد. داستانسرای عاشقانه نیز از انواع است که بسیار زود در شعر فارسی مورد توجه قرار گرفت. علت اساسی این امر وجود داستان‌های عاشقانه در ادبیات پهلوی و سرایت آن به ادب پارسی بوده است.

نخستین شعبه‌ی شعر حماسی «افسانه سازی» نام دارد که در واقع دوره‌ی نخست شعر حماسی (از قرن چهارم تا قرن ششم هجری) را میسازد. در این دوره منظومه‌ها بیشتر درباره‌ی پادشاهان و حوادث افسانه‌ای ایران باستان است. نخستین حماسه‌ی پارسی «شاهنامه‌ی مسعودی مروزی» است که گویا در اواخر قرن سوم یا اولین سالهای قرن چهارم هجری به نظم درآمده است. از این منظومه چیزی در دست نیست. در قرن چهارم شاهنامه‌های ابوالمؤید بلخی، ابوعلی بلخی، و ابو منصور محمد بن عبدالرزاق طوسی راه را باز می‌کند. وزن این منظومه‌ها از این پس همواره بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف (از وزن‌های کهن واصل ایرانی) بوده است. همین وزن است که نخستین بار وسیله‌ی «دقیقی» شاعر زرتشتی عهد سامانی برای منظوم ساختن شاهنامه انتخاب شد. کتاب او، «شاهنامه‌ی منصور» - که داستان پادشاهی گشتاسب و جنگ او با ارجاسب تورانی بر سر دین بهی است - ناتمام ماند... آنگاه ابوالقاسم فردوسی حماسه‌ی ملی را بنحوی پی می‌افکند که بنای آن هرگز سستی و خلل نخواهد پذیرفت. بعد از شاهنامه‌ی فردوسی منظومه‌های «گرشاسب‌نامه» از اسدی طوسی و حدود ده منظومه‌ی دیگر قابل ذکر است.

از اواخر قرن ششم نظم «حماسه‌های تاریخی» شروع میشود که یا به «پادشاهان پیش از اسلام» مربوطند و یا به «تاریخ بعد از اسلام».

فردوسی نخستین کسی است که درباره تاریخ پیش از اسلام (از سلطنت بهمن کیانی - که همان اردشیر دراز دست هخامنشی است - تا پایان سلطنت یزدگرد) منظومه ساخته است. نظامی در قرن ششم در نظم داستان اسکندر (شرفنامه + اقبالنامه) کار فردوسی را دنبال می‌کند و امیر خسرو دهلوی در قرن هفتم «آئینه‌ی سکندری» را بنظم درمی‌آورد و منظومه‌ی «خردنامه‌ی اسکندری» از جامی در قرن نهم در واقع ختم «داستانسرای در مورد پادشاهان پیش از اسلام» محسوب میشود.

نخستین منظومه‌ی حماسی تاریخی در مورد پادشاهان بعد از اسلام از آن مجدالدین محمد پائیزی نسفی است، در پایان قرن ششم، بنام «شاهنشاه‌نامه‌ی پائیزی». این شاهنامه در دست نیست. نخستین منظومه‌ی موجود از این نوع را باید «ظفرنامه»ی حمداله مستوفی قزوینی دانست که موضوع آن تاریخ ایران است از ظهور اسلام تا عهد ناظم (قرن هشتم). از این نوع منظومه‌ها چندتائی در دست است که آخرین آن‌ها «شاهنشاه‌نامه»ی فتحعلیخان صبا شاعر معاصر فتحعلیشاه قاجار محسوب میشود.

در قرن ششم کار دست‌های بنام «مناقب خوانان» یا «مناقبیان» آن بود که قصاید و اشعاری در ذکر مناقب امامان شیعه میخواندند و مردم بر گرد آنها اجتماع میکردند و گوش فرامی‌دادند. این کار مقدمه‌ی ایجاد داستانهای قهرمانی و منظومه‌های دینی است که مهمترین آنها عبارتند از «خاوران‌نامه»ی ابن-حسام (قرن نهم) و «حملة‌ی حیدری» باذل (قرن دوازدهم) و «خداوند‌نامه»ی فتحعلیخان صبا.

«داستانسرای عاشقانه» از قرن چهارم هجری آغاز میشود. در اشعار

پراکنده‌ی رودکی و بعضی دیگر از شاعران قرن چهارم ابیاتی از (این) منظومه‌ها یافت میشود (مثلاً می‌دانیم که رودکی « کلبله و دمنه » را به شعر در آورده است.) از آغاز قرن پنجم نخست در شاهنامه‌ی فردوسی به چند داستان عاشقانه (مثل داستان شیرین، کنیزک ارمنی) برمی‌خوریم که البته هدف فردوسی همچنان سرودن شعر حماسی بوده است. قدیمترین شاعر قرن پنجم - جز فردوسی - ابوالقاسم عنصری است که چند داستان مکتوب و غیر مکتوب عاشقانه‌ی زمان خود را به نظم درمی‌آورد (مثل داستان « وامق و عذرا » که بازمانده‌ی عهد ساسانی است.) سپس باید از « عیوقی » نامبرد که « ورقه و گلشاه » را می‌سازد. در پایان نیمه‌ی اول قرن پنجم فخر الدین اسعد گرگانی « ویس و رامین » را می‌سازد که داستانی بازمانده‌ی اواخر دوره‌ی اشکانی است. « یوسف و زلیخا » که ناظم آن شناخته نشده (۱) در اواخر قرن پنجم ساخته میشود. در پایان قرن ششم نظامی گنجوی داستانهای عاشقانه را با وج خود می‌رساند. (مشهورترین این نوع داستانها نظیر « لیلی و مجنون » و « خسرو و شیرین » و نیز « هفت پیکر » از آن نظامی است.) پس از نظامی باید از امیر خسرو دهلوی و خواجوی کرمانی نامبرد. مهمترین داستانگوی ایران، بعد از شاعران قرن هفتم، « جامی » است. داستانسرائی عاشقانه بعد از جامی - هر چند مشمول انحطاط شعر فارسی آن زمان شد - تا اواخر قاجاریه نیز ادامه داشت. می‌توانیم آثاری نظیر « زهره و منوچهر » ایرج میرزا را نیز در همین زمره جای دهیم .

جز این‌ها که گفتیم باید به بخش « شعر عرفانی » نیز اشاره کنیم که منظومه - سازی در آن نیز باب بود، هر چند که این منظومه‌ها بیشتر با هدف اراده‌ی حکمت و فلسفه و عرفان ساخته میشد نه بخاطر نفس داستانسرائی .
مهمترین کسان در این قلمرو سنائی، نظامی، عطار (سازنده‌ی آثاری چون منطق الطیر) و مولوی هستند . □

۱ - این اثر را بغلط به فردوسی نسبت داده‌اند. برای تحقیق بیشتر رجوع شود به « حماسه سرائی در ایران » - تألیف دکتر ذبیح‌الله صفا - چاپ اول - ۱۳۲۴ - ص ۱۶۶